

1815 års två reformprojekt

– *En anteckning om kriminalpolitik och straffprocess*

Av Johan Hirschfeldt

Under de senaste tio åren har festschriftens adressat och denna författare båda varit ledamöter i Statens ansvarsnämnd. Arbetet där har handlat om disciplinrättsliga och andra arbetsrättsliga ärenden om domare, professorer och vissa andra högre statstjänstemän. Madeleine Leijonhufvuds deltagande i nämndens arbete har varit mycket värdefullt och stimulerande. För detta samarbete vill jag tacka med följande rättshistoriska anteckning.

Under 1800-talet blev frihetsstraff i cellfängelse ett stort reformprojekt i Sverige. Detta projekt var en del i en omfattande internationell rörelse. En viktig inspiratör var engelsmannen John Howard (1725-1790). Han reste runt i Europa och besökte många fängelser och publicerade rapporter som fick stor spridning. År 1781 var han i Stockholm. De svenska fängelserna var gemensamhetsfängelser utan differentiering av fångarna. Howard besökte tre fängelser i Stockholm som han fann "smutsiga och vidriga". Några år senare, 1786, tillkom i USA det s.k. Pennsylvaniasystemet där de dömda brottslingarna inspärrades i cell, isolerade dag och natt och utan arbete. År 1823 kom, också i USA, det s.k. Auburnsystemet, där brottslingen var instängd i cell på natten och skulle arbeta under tystnad under dagen i gemensamma verkstäder. Sedan, år 1829, skapades ett reformerat Pennsylvaniasystem, (det andra) Philadelphiasystemet, nu med fången i ensamcell men med arbete.¹

Det samtidiga reformarbetet med att modernisera strafflagstiftningen kom generellt att präglas av principerna om avskräckning eller generalprevention. Fångvårdsreformen bars också i hög grad upp av förbättringstanken.²

---

¹ Se artiklarna i Nordisk Familjebok, 1908 resp. 1909, uppslagsorden om Fängelsesystem resp. John Howard, Hagströmer, J., Om frihetsstraffen, 1875, Hafström, M., Om straff och straffanstalter – den s.k. Gula boken, Rättshistoriska studier, III, 1969, v. Hofer, H., Frihetsstraffens genombrott i Sverige, Försök till en systematisk analys, Rättshistoriska studier XVIII, 1992, s. 1 ff. samt Inger, G., Institutet "insättande på bekännelse" i svensk processrättshistoria, Rättshistoriskt bibliotek XXV, 1976, s. 41-151ff.

² Se allmänt Häthen, C., Straffrättsvetenskap och kriminalpolitik, De europeiska straffteorierna och deras betydelse för svensk strafflagstiftning 1906-1931, Avsnitt II Straffrättsvetenskapliga och strafflagshistoriska utvecklingslinjer, 1990.

Under de två decennierna kring år 1800 började den ideologiska grunden för det svenska projektet att läggas. En bok med beskrivning av Pennsylvaniasystemet (= det första Philadelphiasystemet) översattes då till svenska, reformkrav framförs i riksdagsmotioner etc. År 1811 tillsattes Lagkommittén som skulle se över strafflagstiftningen med hänsyn till "upplysningen, mänskligheten och den brottslikes förbättring".³ När Johan Gabriel Richert utarbetade sin inträdesskrift för arbetet i Lagkommittén, *Försök: Om strafflagarna*, var han bekant med de moderna amerikanska fängelsereformerna.⁴ Richert menade att förbättringsanstalter var de enda verkliga och ändamålsenliga straffen.⁵ Förbättringstanken blev också en av de bärande ideerna i Lagkommitténs arbete med att söka reformera den svenska straffrätten, ett reformarbete med Lagkommitténs viktiga betänkande, *Förslag till Allmän Kriminallag* år 1832, men med avslutning först genom tillkomsten av 1864 års strafflag.

Här skall bara ett par aspekter på Lagkommitténs inledande arbete behandlas.

Lagkommitténs uppdrag inleddes med arbetet på två avsnitt, ett kriminalpolitiskt och ett processrättsligt. Det gällde att lägga fast utgångspunkter för det fortsatta reformarbetet. I uppdraget identifierades två grundläggande frågor. Frihetstraffen i modernare form skulle ges en central funktion inom kriminalpolitiken, som skulle präglas av både avskräcknings- och förbättringstankarna. En moderniserad domstolsorganisation där processen effektiviserades och kunde genomföras snabbare och där häradsrätten var en permanent domstol och inte bara en mera tillfällig sammanträdesform.

År 1815 lämnade Lagkommittén två betänkanden, det ena angående förändring av nu antagna bestraffningssätt och inrättande av allmänna arbets- och correctionshus, det andra om förändring av underdomstolarnas och hovrätternas antal och organisation.⁶

---

³ v. Hofer a.a. s. 18.

⁴ Om Johan Gabriel Richert, se Warburg, K., Richert, J. G., *Hans lefnad och uttalanden*, 1905. Om "*Försök: Om strafflagarna*", se Nils Jareborg, J. G. Richerts "*Försök: Om strafflagarna*" (1813), *Rättshistoriska studier tillägnade Gösta Hasselberg*, *Rättshistoriska studier V*, 1977.

⁵ Efter Warburg, a.a., del 1, s. 51.

⁶ Se redogörelsen för betänkandena i Kong!. Maj:ts Nådiga proposition given den 19 april 1815, 1815 års riksdagstryck, propositioner, band 3.

11815 års förslag beträffande domstolsorganisationen antyddes en koppling till det samtida kriminalpolitiska reformförslaget. Med reformerade häradsrätter kunde fördelar vinnas i fråga om behandlingen av brottmål där den anklagade var häktad. "Han kan genast avföras till Härads-fängelset och utan dröjsmål framställas för Domstolen, som är i tillfälle att lika skyndsamt företaga och fullborda rannsakingen (emedan sådana mål äfven under ferierna böra hafva oafbruten gång); hvarigenom de betydliga kostnaderna för fångars forslande till och från Läns-häkterna besparas, och det beständiga äfventyret af rymning undvikas."⁷

Högsta domstolens ledamöter yttrade sig över båda förslagen. Särskilt det yttrande som avgavs av justitierådet Magnus Toren är intressant.⁸ Det är prägladt av en varm humanitet med starkt fokus på förbättringstanken. Men han gör också en tydlig koppling mellan de båda reformförslagen. Framgång med kriminalvårdsprojektet *förutsätter* (min kurs.) en reform av domstolsorganisationen med häradsrätter som permanentas och sammanträder oftare.

Jag väljer att här återge en stor del av Toréns yttrande därför att det är ett gott prov på det tidiga 1800-talets idealistiska språkbruk i samhällsreformatoriska sammanhang. Torén anförde bl.a. följande (jag har normaliserat stavningen en del):⁹

För min del anser jag de nu väckta lagfrågorna, om inskränkning av spö- och risstraffen, om inrättning af korrektionshus, om permanenta häradsrätter, om indragning av lagmansrätterna och om utflyttning av hovrätterna, äga på varandra den nära inflytelse, att de i ett sammanhang bör betraktas. Otvivelaktigt är det, att de nuvarande bestraffningssätten, lämningar av forntidens råhet, varken uppfylla samhällets eller mänsklighetens fordringar, eller stå tillsammans med närvarande tiders förändrade skick. Samhället äger visserligen rätt att fordra upprättelse för varje överträdelse av dess bud, ersättning för den förolämpade, och varnande exempel, som skola avskräcka från efterföljd av brottsligheter; men dessa fordringar måste, därest lagarna skola närma sig fullkomligheten, äga åtminstone ett negativt avseende på mänsklighet och mänskligt värde, måste vara byggda på säkrare grunder, än ett olika och ofta vacklande penningförhållande, och i allmänhet åsyfta icke den brottsliges förstöring eller försämring, utan hans förbättring och återförande till

---

⁷A. prop. s. 65 f

⁸ Om Torén, se biografien i Wedberg, B., Konungens Högsta Domstol 1809-1844, 1940, s. 383. Wedberg inleder där: "Av minnesbilderna från HD:s gångna tider står ingen i ljusare dager än T:s. Hans ädla karaktär och övriga upphöjda domaregenskaper tillvunno sig så kollegornas som allmänhetens oinskränkta aktning och förtroende."

⁹ A. prop. s. 102 ff.

ordning och skick; och vad upprättelse vinner väl staten genom spö- och risstraff samt fängelse vid vatten och bröd? Och vad förbättring kan härigenom åstadkommas? Staten skall, vid varje sådan bestraffning, vara nästan säker att få en förlorad medborgare, som blivit förhärdad av själva bestraffningen, som genom hårdheten i behandlingen mistat sista lämningen av hederlig omtanke, och som, därest straffet allvarsamt verkställs, ofelbart lider till krafter, och hälsa, dessa ovillkorliga och inalienabla rättigheter, vilka icke utan yttersta nödtvång böra någon avhändas. Det allmänna inkastet, att hårdheten i bestraffningar vore nödig för att injaga skräck och varnagel hos den vanartige, att vakta sig för brott, är lätt vederlagt, om man rådfrågar brottmålslagfarenhetens annaler, som bevisa, att en överdrifven stränghet i strafflagar endast tjänat till att hos den stora hopen förlänga det vilda och ohysade tillståndet. Ut i Kongl. Förordningen den 20 December 1745 stadgades, att Inbrottstjufar skulle utan skonmål varda hängda, ehvad det vore man eller qvinna; men inbrottsstölderna minskades icke, utan snarare ökades, och regeringen, som fann, att den förfärliga varnageln icke verkade något, såg sig föränlåten att upphäva stadgandet. Detta och mångfaldiga andra exempel, hämtade utur folkslagens hävder, kunna till överflöd bevisa den sanning, att hårdhet i straff aldrig i allmänhet utträtt något gott. Det är vissheten, att intet brott får bli obeivrat eller onäpst; det är goda och milda Strafflagar, vilkas förnämsta ändamål är, att hos brottslingen åter uppliva flit, ordning och sedlighet; det är en skyndsam, rättvis och noggrann tillämpning af sådana lagar, som befordra och upprätthålla samhällets säkerhet, lugn och trevnad; och då de i detta viktiga ändamål föreslagne korrektionsanstalter, med sorgfällig omtanke inrättade och upprätthållna, måste medföra en ojämförlig nytta för det allmänna, kan jag för min del ej annat än i underdånighet tillstyrka bifall till Lagkommitténs därom avgivna betänkande.

Men det ändamål, som med korrektionsanstalterna åsyftas, skulle, efter mitt omdöme, ganska ofullkomligt vinnas, om icke häradsrätterna blev permanenta. Fånglistorna och inkommande rannsakingar har ofta utvisat, att fångar under flera månader varit häktade, innan de kunnat förekomma till rannsaking. Emellertid har en sådan för brott angiven person varit häktad, kanhända kommit i sällskap med grova missdådare, lärt av dessa deras oseder och vanarter, varit berövad frisk luft, blivit försämrade till kropp och sinne, och sålunda redan utstått ett straff utöver vad lagen kunnat åsyfta. Denna betydande olägenhet kan, efter mitt omdöme, säkrast avhjälpas därigenom, att häradsrätterna blir i det närmaste permanenta; och då till dessa considerationer i brottmål lägges varje samhällsmedlems rättmätiga anspråk på beskydd till person och egendom, på lagarnas verksamhet och på en behörig skyndsamhet hos dessa organ, anser jag mig böra i underdånighet tillstyrka, att Lagkommitténs yttrande, angående permanenta häradsrätter, måtte i så måtto bifallas, att häradsrätterna böra varje månad, de föreslagna ferierna undantagna, sammanträda, om icke rannsaking med häktad person oftare påkallar deras

sammanträde, då i sådan händelse rättens ordförande och ledamöter böra oförtövat, eller så fort i laga ordning ske kan, å tingsstället sig inställa, för att en slik rannsaking företaga och till slut befordra.

Torén underströk alltså att en positiv effekt av den föreslagna domstolsreformen skulle bli att de förbrytare som dömdes till cellfängelse inte skulle behöva vänta långa tider i häkten på dom i målet utan snabbt kunna föras till det moderna, förbättrande, fängelset.

Riksdagen tog också år 1815 ett principbeslut om inrättande av korrektionshus men pengar för projektet saknades och utbyggnaden gick trögt. Lagkommittén förordade i förslaget år 1832 en lösning enligt Auburnsystemet men redan på 1840-talet var det Philadelphiasystemet som förordades och bildade utgångspunkt för det intensifierade fängelsebyggandet i Sverige.

Domstolsreformen gick däremot helt i stå. Av diskussionerna vid 1815 års riksdag framgår att jordbruksarbetet lade hinder i vägen för tätare sammanträdesfrekvens i häradsrätterna. Det förblev vid det gamla tröga och långsamma systemet.

Permanentningen av häradsrätterna kom att dröja till dess en betydande reform på området genomfördes år 1872.¹⁰ Först därigenom närmade man sig ett realiserande av Lagkommitténs förslag med tätare sammanträdesfrekvens. En alltigenom reformerad processrätt skulle dock låta vänta på sig ytterligare ett drygt halvt sekel.

1815 års båda förslag och vad som sedan hände utgör en illustration till vikten av att i ett reformarbete koppla samman ideologi och de sakliga reformtankarna med behovet av att också se över de mera handfasta organisatoriska förutsättningarna. Kriminalpolitiska reformer kan fordra samtida straffprocessuella, eller som här domstolsorganisatoriska, förändringar. Utan sådan samordning riskerar förändringsarbetet att leda till att de starka och vältaliga förhoppningar som knyts till en reformidé får svårt att i praktiken slå igenom. Även om denna lärdom kan synas trivial ger Toréns yttrande en god påminnelse om dess generella giltighet.

---

¹⁰ Se om denna reform Nya lagberedningens betänkande angående rättegångsväsendets ombildning, Första delen, Om domstolsförfattningen, 1884, s. 179.